वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (८)

१२.०९.२०११

पुनरावर्तनम्

- नकारान्तः पुंलिङ्गः 'प्रतिदिवन्' शब्दः ।
- शसादिषु अजादिषु विभक्तिषु अल्लोपे कृते 'हलि च' इति उपधादीर्घः विशेषः । प्रतिदीव्नः ।

- नकारान्तः पुंलिङ्गः 'यज्वन्' शब्दः ।
- 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति अल्लोपनिषेधः । यज्वनः ।

- नकारान्तः पुंलिङ्गः 'ब्रह्मन्' शब्दः ।
- 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति अल्लोपनिषेधः । ब्रह्मणः ।

पुनरावर्तनम्

- नकारान्तः पुंलिङ्गः 'वृत्रहन्' शब्दः ।
- सर्वनामस्थानेषु 'इनहन्पूषार्यम्णां शौ' इति नियमेन उपधादीर्घे अप्राप्ते, सौ विशेषेण उपधादीर्घः 'सौ च' इति सूत्रेण ।
- वृत्रहा ।
- औजसादिषु उपधादीर्घो न । वृत्रहणौ, वृत्रहणः इत्यादि ।
- 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वम् ।
- शसि अल्लोपे कृते 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वे 'वृत्रघ्नः' ।
- अत्रापि 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वं प्राप्नोति ।

१५९. हन्तेः- (८.४.२२)

- एकपदात्मकं सूत्रम् ।
- ‘रषाभ्यां नो णः समानपदे’ (८.४.१) इत्यतः ‘नो णः’ इति, ‘उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’ (८.४.१४) इत्यतः ’उपसर्गाद्’ इति च अनुवर्तते ।
- उपसर्गस्थात् निमित्तात् परस्य हन्तेः नस्य णत्वं स्यात् ।
- प्रहण्यात् ।

१६०. -अत्पूर्वस्य (८.४.२२)

- एकपदात्मकं सूत्रम् ।
- 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' (८.४.१) इत्यतः 'नो णः' इति, 'हन्तेः' (८.४.२२) इति च अनुवर्तते ।
- नियमसूत्रम् ।
- हन्तेः अत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं, नान्यस्य ।
- योगविभागसामर्थ्याद् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायं बाधित्वा 'एकाजुत्तरपदे णः' (८.४.१२) इति णत्वमपि निवर्तते ।

- नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्याद् अल्लोपो न स्थानिवत् ।
- वृत्रघ्नः ।
- यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेन उक्तं, तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः वृत्रहन्-शब्दः

सर्वनामस्थाने परे ‘इनहन्पूषार्यम्णां शौ’ इति निषेधात् न उपधादीर्घः ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
[illegible]	वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहणः
[illegible]	हे वृत्रहन्	हे वृत्रहणौ	हे वृत्रहणः
द्वितीयाविभक्तिः	वृत्रहणम्	वृत्रहणौ	वृत्रघ्नः
[illegible]	वृत्रघ्ना	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः
[illegible]	वृत्रघ्ने	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
[illegible]	वृत्रघ्नः	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
[illegible]	वृत्रघ्नः	वृत्रघ्नोः	वृत्रघ्नाम्
सप्तमीविभक्तिः	[illegible]	[illegible]	[illegible]

सौ तु ‘सौ च’ इति विशेषेण उक्तत्वात् उपधादीर्घः

शस्प्रभृतिषु अजादिषु अल्लोपे कृते ‘हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु’ इति कत्वम्

अल्लोपभिन्नेषु रूपेषु ‘एकाजुत्तरपदे णः’ इति णत्वम् ।
अल्लोपे कृते तु ‘अत्पूर्वस्य’ इति नियमात् न णत्वम् ।

- एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन् ।
- शार्ङ्गिन् - शार्ङ्गम् अस्य अस्तीति शार्ङ्गी । ‘अत इनिठनौ’ इति तद्धितः मतुबर्थः इनिप्रत्ययः । इन्नन्तत्वात् सावेव उपधादीर्घः [‘सौ च’ इति सूत्रेण]।
- अन्यत्र सर्वनामस्थानेषु ‘इन्हन्पूषार्यम्णां शौ’ इति नियमात् न उपधादीर्घः ।
- अल्लोपस्य प्रसक्तिः न ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः शार्ङ्गिन्-शब्दः

सर्वनामस्थाने परे ‘इनहन्पूषार्यम्णां शौ’ इति निषेधात् न उपधादीर्घः ।

सौ तु ‘सौ च’ इति विशेषेण उक्तत्वात् उपधादीर्घः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
[illegible]	शार्ङ्गी	शार्ङ्गिणौ	शार्ङ्गिणः
[illegible]	हे शार्ङ्गिन्	हे शार्ङ्गिणौ	हे शार्ङ्गिणः
द्वितीयाविभक्तिः	शार्ङ्गिणम्	शार्ङ्गिणौ	शार्ङ्गिणः
तृतीयाविभक्तिः	शार्ङ्गिणा	शार्ङ्गिभ्याम्	शार्ङ्गिभिः
चतुर्थीविभक्तिः	शार्ङ्गिणे	शार्ङ्गिभ्याम्	शार्ङ्गिभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	शार्ङ्गिणः	शार्ङ्गिभ्याम्	शार्ङ्गिभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	शार्ङ्गिणः	शार्ङ्गिणोः	शार्ङ्गिणाम्
सप्त[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि’ इति णत्वम् ।

- यशस्विन् - यशः अस्य अस्ति इत्यर्थे 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः ।
- यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनः अनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्..' इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । 'अनिनस्मन्ग्रहणानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प) इति वचनात् ।
- 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषा ।
- तां परिभाषां बाधित्वा 'अन्-इन्-अस्-मन्-ग्रहणानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति परिभाषा उच्यते ।
- यशस्विन् शब्दस्य रूपाणि शार्ङ्गिवत् । निमित्ताभावेन णत्वं तु न ।

नकारान्तः पुंलिङ्गः यशस्विन्-शब्दः

सर्वनामस्थाने परे ‘इनहन्पूषार्यम्णां शौ’ इति निषेधात् न उपधादीर्घः ।

सौ तु ‘सौ च’ इति विशेषेण उक्तत्वात् उपधादीर्घः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	यशस्वी	यशस्विनौ	यशस्विनः
स	हे यशस्विन्	हे यशस्विनौ	हे यशस्विनः
द्वितीयाविभक्तिः	यशस्विनम्	यशस्विनौ	यशस्विनः
तृतीयाविभक्तिः	यशस्विना	यशस्विभ्याम्	यशस्विभिः
चतुर्थीविभक्तिः	यशस्विने	यशस्विभ्याम्	यशस्विभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	यशस्विनः	यशस्विभ्याम्	यशस्विभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	यशस्विनः	यशस्विनोः	यशस्विनाम्
सप्तमीविभक्तिः	यशस्विनि	यशस्विनोः	यशस्विषु

- अर्यम्णि/अर्यमणि ।
- ‘विभाषा ङिश्योः’ इति वा अल्लोपः ।
- पूष्णि / पूषणि

नकारान्तः पुंलिङ्गः अर्यमन्-शब्दः

सर्वनामस्थाने परे ‘इनहन्पूषार्यम्णां शौ’ इति निषेधात् न उपधादीर्घः ।

सौ तु ‘सौ च’ इति विशेषेण उक्तत्वात् उपधादीर्घः

शस्प्रभृतिषु अजादिषु ‘अल्लोपोऽनः’

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	अर्यमा	अर्यमणौ	अर्यमणः
स…	हे अर्यमन्	हे अर्यमणौ	हे अर्यमणः
द्वितीयाविभक्तिः	अर्यमणम्	अर्यमणौ	अर्यम्णः
	अर्यम्णा	अर्यमभ्याम्	अर्यमभिः
	अर्यम्णे	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्यः
	अर्यम्णः	अर्यमभ्याम्	अर्यमभ्यः
	अर्यम्णः	अर्यम्णोः	अर्यम्णाम्
सप्तमीविभक्तिः	अर्यम्णि/अर्यमणि	अर्यम्णोः	अर्यमसु

‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि’ इति णत्वम् ।